

Л. М. Мінакова (Беларусь, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф. Скарыны)

ЗВУЖЭННЕ ЗНАЧЭННЯ АГУЛЬНАЎЖЫВАЛЬНЫХ СЛОЎ ЯК ВІД СЕМАНТЫЧНАГА ЁТВАРЭННЯ ТЭРМІНАЎ

Пытанні ётварэння намінацыйных адзінак у выніку семантычных зрухаў у сэнсавай структуры слова здаўна прыцягвалі ўвагу лінгвістаў. Праблема семантычнага словаётварэння ў айчынным мовазнаўстве была ўзнята В. У. Вінаградавым, пасля знайшла адлюстраванне ў працах Н. Д. Аруцюнавай, Р. А. Будагава, А. А. Уфімцавай, М. М. Шанскага, Д. М. Шмялёва і інш.

Да з'явы семантычнай дэрывацыі адносіцца шырокае кола семантычных пераётварэнняў (метафарычных, метанімічных), змена семантычнага аб'ёму слоў (пашырэнне і звужэнне). Лексіка-семантычны спосаб адносіцца да так званай другаснай намінацыі, калі для ётварэння лексем выкарыстоўваюцца найменні, даўно вядомыя мове. Якасныя пераётварэнні ў паняццёвай структуры слова падвяргаліся даследчыкамі класіфікацыі з улікам логіка-псіхалагічных асацыяцый (М. Брэаль, В. Вунт, Г. Пауль), эмацыянальных і функцыянальных момантаў (Г. Шпербер, Э. Веландэр, М. М. Пакроўскі). У сучасных працах вучоных адзначаецца сувязь полісеміі з пераносам наймення, які заснаваны на асацыяцыйным характары мыслення; з дапамогай яго ў слове ўзнікае семантычная двухпланавасць. У залежнасці ад адрознівальнай прыметы, якая з'яўляецца базай пераносу, вызначаюцца метафарычныя і метанімічныя тыпы значэнняў.

Пры лексіка-семантычным спосабе ётварэння спецыяльных найменняў адбываецца тэрміналагізацыя агульнаўжывальных лексем беларускай мовы, якая заключаецца ў наданні ім новага, спецыяльнага значэння. Вучоныя адзначаюць, што даны спосаб быў адным з першых словаётваральных прыёмаў стварэння тэрміналагічных намінацый, і канстатуюць выкарыстанне яго ў перыяд, які папярэднічае часу фарміравання мовы навукі на айчыннай глебе. Гэта звязана, мабыць, не ў апошнюю чаргу з тымі характэрнымі рысамі, якімі валодаюць утвораныя з дапамогай гэтага спосабу адзінкі намінацыі. Да ліку такіх рыс можна аднесці сцісласць тэрміна, цесную сувязь яго з роднай мовай, лёгкасць запамінання. Сярод асноўных прац, прысвечаных аналізу лексікасемантычнага спосабу тэрмінаётварэння, можна адзначыць даследаванні М. Э. Бяловай, Б. М. Галавіна, В. П. Даніленка, Т. Л.

Кандэлакi, Л. А. Капанадзе, Л. В. Кутаравай, Дз. С. Лотэ, В. В. Пятрова, В. М. Прохаравай i iнш. Прынята лiчыць, што асноўнымi, найбольш распаўсюджанымi вiдамi пераасэнсавання найменняў з'яўляюцца метафарычны i метанiмiчны перанос. Многiмi даследчыкамi разглядаецца i такая разнавiднасць лексiка-семантычнага ўтварэння тэрмінаў, як звужэнне значэння агульнаўжывальных слоў, пад якiм мы разумеем спецыялізацыю лексем для абазначэння навуковых паняццяў. Дзякуючы гэтаму працэсу, семантыка агульнаўжывальнага слова звужаецца, канкрэтызуецца, лексема пачынае ўжывацца ў межах пэўнай тэрмінасістэмы, набываючы статус тэрміна.

Iснуе пункт погляду, што звужэнне значэння – такi ж вiд пераносу назваў, як метафара i метанiмiя [2, с. 30]. З'ява звужэння значэння разглядаецца паралельна з пашырэннем значэння, паколькi гэта паняццi аднаго раду. Складальнiкi лiнгвiстычных слоўнікаў вызначаюць паняцце *звужэнне значэння* як —памяншэнне семантычнага аб'ёму паняцця ў працэсе гiстарычнага развiцця цi ў кантэксце моўнага ўжывання [1, с. 463; 5, с. 475; 6, с. 58]. Iснуе i такi пункт погляду, згодна з якiм звужэнне i пашырэнне значэння разглядаюцца не як вiды семантычнага пераносу, а як вынiк гэтага ж пераносу. Але калi ў агульналiтаратурнай мове звужэнне значэння – вынiк метанiмiчнага i ў некаторых выпадках метафарычнага пераносу, то ў тэрміналогii гэта самастойны вiд семантычнага ўтварэння.

Звужэнне значэння ў тэрміналогii як вiд семантычнага ўтварэння адрозніваецца ад метафарызацыi i метанiмiзацыi рознымi суадносінамі iнтэгральных i / або дыферэнцыяльных прымет супастаўляльных паняццяў – агульнаўжывальнага i спецыяльнага. Пры метафарычным пераносе два паняццi маюць розныя iнтэгральныя i / або дыферэнцыяльныя прыметы, за выключэннем адной цi некалькiх падобных, на аснове якiх i ажыццяўляецца перанос назвы. Тое ж самае адбываецца i пры метанiмiзацыi, толькi тут пры розных iнтэгральных i / або дыферэнцыяльных прыметах паняццяў адна або некалькi прымет не падобныя, а блiзкiя, сумежныя. —Пры звужэннi значэння ўсе асноўныя прыметы двух паняццяў аднолькавыя, але ў спецыяльнага паняцця ў тэрмінасістэме ёсць яшчэ iншыя, асноўныя прыметы, рэlevantныя для данага паняцця i адсутныя ў паняццi агульнаўжывальным [4, с. 72].

Звужэнне значэння ў тэрмінаўтварэннi ажыццяўляецца рознымi шляхамi. Перш за ўсё яно вызначаецца дэфініцыяй, абавязковай для кожнага тэрміналагiчнага паняцця.

1. Звужэнне значэння ажыццяўляецца толькi праз дэфініцыю:

вынослiвасць _уласцiвасць вынослiвага; стойкасць, загартаванасць [7, I,

с. 558] – *вынослівасць* – здольнасць матэрыялаў і канструкцый супраціўляцца ўздзеянню цыклічных нагрузак [3, с. 96]; *запальванне* – дзеянне паводле значэння дзеяслова *запальваць* – *запаліць* – *запальванне* – прыстасаванне, якім выклікаецца загаранне паліва ў рухавіках унутранага згарання [7, II, с. 360]; *надзейнасць* – уласцівасць надзейнага [7, III, с. 363] – *надзейнасць* – уласцівасць аб'екта захоўваць у часе ва ўстаноўленых межах значэння ўсе параметры, якія характарызуюць здольнасць выконваць усе функцыі ў зададзеным рэжыме і ўмовах прымянення, тэхнічнага абслугоўвання, рамонту, захоўвання і транспарціроўкі [3, с. 319]; *падвеска* – дзеянне паводле значэння дзеяслова *падвешваць* – *падвесіць* – *падвеска* „у транспартных машынах – прыстасаванне, прызначанае для змякчэння штуршкоў [7, III, с. 517] і інш. — Азначэнне тэрміналагічнага паняцця, што ўваходзіць у сістэму паняццяў, ужо ўказвае на іншы, больш — вузкі змест паняцця. Менавіта таму даны спосаб семантычнага ўтварэння і магчымы толькі ў тэрміналогіі, прыметай якой з'яўляецца абавязковая і дакладная дэфініцыя кожнага паняцця [4, с. 73].

2. Звужэнне значэння ажыццяўляецца адначасова з сінтаксічным утварэннем тэрміна. Гэты від уяўляе — камбінацыю спосабаў семантычнага (звужэнне значэння) і сінтаксічнага ў састаўным тэрміне [4, с. 73]: *ключ* – металічная прылада для замыкання і адмыкання замка [7, II, с. 702] – *ключ тэлеграфны* – перадачык тэлеграфных сігналаў, складзеных па коду Морзе, *ключ электронны* – элемент пераключэння, які мае высокае электрычнае супраціўленне ў закрытым і малое ў адкрытым стане [3, с. 225]; *прасвет* – светлая паласа, пляма, утвораная светлавымі прамянямі на чым-н. неасветленым [7, IV, с. 362] – *дарожны прасвет* – адлегласць ад узроўню зямлі (апорнай плоскасці) да найбольш нізка размешчанага элемента канструкцыі аўтамабіля, выключаючы колы [3, с. 158] і інш. У даным выпадку спецыфічныя асаблівасці спецыяльнага паняцця выражаюцца праз азначэнне, якое абумоўлівае адрозненне тэрмінаадзінкі ад агульнаўжывальнага слова, прымае ўдзел у звужэнні значэння, выконваючы адначасова функцыю выражэння гіпанімічных адносін.

Звужэнне значэння агульнаўжывальных слоў з'яўляецца актыўным сродкам утварэння тэрміналагічных найменняў. Як паказалі назіранні, гэты працэс, у адрозненне ад метафарызацыі і метанімізацыі, адбываецца пераважна ў сферы абстрактнай лексікі.

Літаратура

- 1 Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1969. – 606 с.
- 2 Галкина-Федорук, Е. М. Современный русский язык [Текст] / Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. – М.: МГУ, 1962. – Ч. I. – 344 с.

- 3 Политехнический словарь [Текст] / гл. ред. акад. А. Ю. Ишлинский. – 2-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1980. – 656 с.
- 4 Прохорова, В. Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке. Лекции по спецкурсу [Текст] / В. Н. Прохорова. – М.: Изд-во Московского университета, 1980. – 87 с.
- 5 Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1976.–543 с.
- 6 Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў [Тэкст] / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск: Выш. школа, 1990. – 222 с.
- 7 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – Т. 1–5.